

[nová] Čeština
doma
& ve světě

2 2015

Nová čeština doma a ve světě

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

2/2015

Redakce:

Vedoucí redaktorka - Mgr. Kateřina Romaševská, Ph.D.

Výkonná redaktorka - Mgr. Katarzyna Vaculová

Členové redakce - Mgr. Adriana Filas, Mgr. Oleksandr Sukhanek,

Mgr. Maria Simeunovich-Skvortsova

Korektorky- Mgr. Olga Fojtíková, Bc. Jana Georgievová, Bc. BcA. Markéta Kraevská,

Mgr. Evgenia Ulyankina, Bc. Zorica Stojanovičová

Adresa redakce:

Katedra jihoslovanských a balkanistických studií FF UK

nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1

Tel. (+420) 221 619 347, e-mail: ncds@ff.cuni.cz

Objednávky vyřizuje:

Vydavatelství Filozofické fakulty UK v Praze,

nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1, e-mail: books@ff.cuni.cz

Návrh grafické úpravy a obálky: Studio Lacerta (www.sazba.cz)

Sazba: Lukáš Vavrečka, nakladatelství Pavel Mervart (www.pavelmervart.cz)

Obsah

Úvodní slovo	8
Stanislav Štěpáník <i>Konstruktivismus a jeho didaktické implikace ve vyučování českého jazyka</i>	11
Eva Hájková <i>Žákovský prekoncept a koncept slova jako jazykového jevu</i>	23
Gabriela Babušová <i>Prekoncept a koncept věty</i>	30
Ladislav Janovec <i>Identifikace komunikačních funkcí výpovědi na prvním stupni základní školy</i>	38
Zuzana Kováčová <i>Priama reč a naratívna štruktúra textu v súvislých prejavoch detí mladšieho školského veku ako výsledok autorského písania</i>	45
Luďmila Liptáková <i>Psychodidaktický prístup k jazykovo-komunikačnej edukácii v primárnom vzdelávaní</i>	61
Dana Cibáková <i>Porozumenie vecnému textu a práca s ním v primárnej škole</i>	74
Pavla Chejnová <i>Míra osvojenosti gramatických kategorií jmen a sloves u předškolního dítěte</i>	90
Jana Bednářová <i>Progresivní metody práce s textem</i>	99
Martina Spěváčková <i>Problematika lexikální synonymie v učebnicích českého jazyka pro 2. stupeň základní školy se zaměřením na metody cvičné</i>	112
O autorech tohoto čísla	119

Problematika lexikální synonymie v učebnicích českého jazyka pro 2. stupeň základní školy se zaměřením na metody cvičné

MARTINA SPĚVÁČKOVÁ

Abstrakt: V souvislosti s požadavky stanovenými v Rámcovém vzdělávacím programu nás zajímají metody vedoucí ke zdokonalování stylistických a vyjadřovacích schopností žáků druhého stupně základní školy. V příspěvku se zaměřujeme na cvičné metody vedoucí ke zdokonalování schopnosti žáků využívat v jazykových projevech synonymních prostředků. Položili jsme si otázku, které druhy slohových cvičení jsou v učebnicích českého jazyka využívány v souvislosti s učivem o synonymii, nakolik jsou tato cvičení zaměřena na pouhé upevnování znalostí (cvičení lexikální) a nakolik na rozvíjení dovednosti užívat synonymie v projevech (cvičení lexikálněstylistická a textová). Předpokládali jsme, že v nižších ročnících budou v učebnicích zastoupena především lexikální cvičení, ve vyšších ročnících budou ve vyšší míře zastoupena cvičení lexikálněstylistická a cvičení textová. Provedli jsme víceméně náhodný výběr učebnic, jehož východiskem byl oficiální seznam učebnic, zveřejněný na webových stránkách MŠMT. Naše sonda ukázala, že v učebnicích českého jazyka pro druhý stupeň základní školy vysoké procento zastoupených cvičení tvoří cvičení lexikální, v menší míře jsou zastoupena cvičení lexikálněstylistická, téměř vůbec cvičení textová. Jednotlivé učebnice se od sebe liší hlavně celkovým počtem synonymických cvičení a rozsahem teoretického zpracování.

Klíčová slova: Rámcový vzdělávací program, synonymum, vyjadřovací schopnosti žáků, metody cvičné

Abstract: In the context of requirements stipulated by the Framework Educational Programme, we are interested in methods aimed at improving stylistic and expressive language abilities of students at the second stage of elementary education. Our article is focused on practice methods leading to the students' improved ability to use synonyms in their language output. Our concern was what types of composition activities in Czech language textbooks are used while teaching synonymy-related material, to what extent these activities merely consolidate acquired knowledge (lexical practice activities) and to what extent they aim to develop the ability to use synonyms in students' language output (lexical-stylistic and textual practice activities). The hypothesis was that lexical activities would prevail in the lower stage textbooks while lexical-stylistic and textual activities would occur more frequently in the higher grades of elementary school. The textbooks were selected at random from the official list available at the Ministry of Education website. Our survey showed that Czech language textbooks for the second stage of elementary schools contain a high percentage of lexical practice activities, to a lesser degree lexical-stylistic practice activities and practically no textual practice activities.

The textbooks differ mainly in the number of synonymy exercises and in the extent of theory presented.

Key words: synonym, students' communication skills, practice methods

Ve svém příspěvku se zaměřujeme na cvičné metody vedoucí ke zdokonalování schopnosti žáků využívat v jazykových projevech synonymních prostředků. Chceme-li hovořit o problematice synonymie, jak je zpracovávána v učebnicích českého jazyka, musíme si uvědomit, jaké požadavky jsou v souvislosti s touto problematikou kladeny na žáky základní školy. Vyjadřovací dovednosti, které by žáci měli mít, jsou stanoveny v Rámcovém vzdělávacím programu pro základní vzdělávání. Jedná se o tzv. očekávané výstupy a klíčové kompetence, jejichž utváření a postupné rozvíjení je jedním z cílů základního vzdělávání.¹ Hlavní klíčovou kompetencí, kterou si žáci mají ve vzdělávací oblasti jazyka a jazykové komunikace osvojit, je kompetence komunikativní. Součástí této kompetence je mj. schopnost formulovat a vyjadřovat své myšlenky v logickém sledu a s tím související schopnost vyjadřovat se výstižně, souvisle a kultivovaně, a to v písemném i v ústním projevu. Jedním z nezbytných předpokladů vedoucích k získání těchto dovedností je schopnost žáků vhodně využívat ve svých projevech synonymních výrazů. Synonyma jsou součástí vzdělávacího obsahu, na jehož základě jsou stanoveny očekávané výstupy oborů. Obsahem vzdělávacího oboru český jazyk a literatura jsou složky komunikační a slohová výchova, jazyková výchova a literární výchova, učivo se všemi složkami prolíná. Náplň těchto tří složek je rozdělena podle věku žáků na první a druhý stupeň.

Už na prvním stupni základní školy je jedním z očekávaných výstupů jazykové výchovy porovnávání významů slov, zvláště slov opačného významu, a slov významem souřadných, nadřazených a podřazených. Žáci druhého stupně mají podle očekávaných výstupů z komunikační a slohové výchovy, jak jsou formulovány v RVP, mj. odlišit spisovný a nespisovný projev, vhodně užívat spisovných jazykových prostředků vzhledem ke svému komunikačnímu záměru, využívat poznatků o jazyce a stylu ke gramaticky i věcně správnému písemnému projevu a k tvořivé práci s textem nebo i k vlastnímu tvořivému psaní na základě svých dispozic a osobních zájmů. Na základě učiva týkajícího se písemného projevu se mají žáci při vlastním tvořivém psaní naučit psát komunikační žánry jako výpisek, žádost, soukromý a úřední dopis, objednávka, teze, strukturovaný životopis, pozvánka, charakteristika, subjektivně zabarvený popis, výklad a úvaha.

1 Podle RVP představují klíčové kompetence „souhrn vědomostí, dovedností, schopností, postojů a hodnot pro osobní rozvoj a uplatnění každého člena společnosti“.

Stylistickým a vyjadřovacím schopnostem žáků se věnují nejen didaktiky českého jazyka (srov. Čechová 1998; Šebesta 2005), ale je jim věnována také celá řada odborných studií a článků (srov. např. Rysová 1999/2000; Nosek 2000/2001; Čechová 1998; Kala – Benešová 1989). Často se setkáváme s názory, že se žáci obtížně vyrovnávají s volbou vhodného lexému, nerespektují stylové funkce lexikálních prostředků a často také ve svých projevech opakují tatáž vyjádření. Tato zjištění částečně korespondují s našimi vlastními poznatky (Kyselová 2011), že žákům činí obtíže nejen užívání vhodných synonymních výrazů ve vlastním písemném projevu či doplňování vhodných synonym do textu, ale také pouhé tvoření synonymických řad.

V rámci sond, které byly uskutečněny při zpracování tématu disertační práce zaměřené na synonymii ve vyjadřování žáků, jsme si položili otázku, které druhy slohových cvičení jsou v učebnicích českého jazyka pro druhý stupeň základní školy využívány v souvislosti s učivem o synonymii, nakolik jsou tato cvičení zaměřena pouze na upevňování znalostí (cvičení lexikální) a nakolik na rozvíjení dovednosti užívat synonymie v projevech (cvičení lexikálněstylistická a textová).² Předpokládali jsme, že v nižších ročnících budou v učebnicích českého jazyka zastoupena především lexikální cvičení vedoucí k upevňování znalostí, zatímco ve vyšších ročnících budou ve vyšší míře zastoupena cvičení lexikálněstylistická a cvičení textová, která vedou k rozvíjení dovednosti užívat synonymie ve vlastních projevech, mluvených či psaných. Provedli jsme víceméně náhodný výběr učebnic.³ Východiskem byl oficiální seznam učebnic, který byl zveřejněn na internetových stránkách MŠMT v roce 2012.

Stylistické a vyjadřovací schopnosti nejsou žákům vrozené (srov. např. Šebesta 2005), učitelé mají při výuce českému jazyku k dispozici metody vedoucí k jejich zdokonalování. Jedná se zejména o metody výkladu a přednášky, metodu vysvětlování, metodu samostatného studia, metodu diskuze, metodu problémovou aj. (Čechová 1998). Významnou roli při zdokonalování komunikativních a stylistických schopností hrají také metody cvičné, které jsou uplatňovány ve slohových cvičeních. M. Čechová (1998) rozlišuje slohová cvičení nižšího a vyššího typu. Na druhém stupni základní školy jsou využívána především cvičení druhého typu. K procvičování synonymie jsou určena zejména cvičení stylizační, konkrétně lexikálněstylistická, zaměřená na procvičování jednotlivých jazykových prostředků užitých v rámci výpovědi, a cvičení textová, vedoucí ke zdokonalení jazykového projevu jako celku.

Lexikálněstylistická cvičení, podle M. Čechové (1998) také cvičení pojmenovovací, lze rozdělit na cvičení výběrová, při nichž žáci z nabídky několika

2 Tato disertační práce s názvem *Synonymie ve vyjadřování žáků základní školy* vznikala v letech 2010–2012 na Fakultě pedagogické Západočeské univerzity v Plzni.

3 Jednalo se o učebnice nakladatelství Fraus, Alter, Jinan, SPN, a. s., a Tobiáš.

lexémů vybírají ten nejvhodnější, cvičení doplňovací, jež spočívají ve správném doplnění lexému do kontextu věty, obměňovací, spočívající v obměně výrazů, a s nimi související cvičení substituční, při nichž mají žáci nahradit označený výraz například výrazem s jinou stylovou charakteristikou. Je třeba připomenout, že při práci s lexikálněstylizačními cvičeními žáci procvičují a zároveň zdokonalují svou kompetenci užívání slov a slovních spojení z hlediska jejich výstižnosti a vhodnosti v kontextu. Od těchto cvičení je nutné odlišit cvičení čistě lexikální, v nichž jsou slova procvičována pouze na základě sémantického významu bez ohledu na kontext (Čechová 1998).

Učivo o synonymii je zařazeno do sedmého a devátého ročníku základní školy. V učebnicích těchto ročníků jsme hodnotili úroveň a rozsah teoretického zpracování problematiky synonymie, ale především typy a formy cvičení využívaných k procvičení. I když se jednotlivé učebnice liší rozsahem teoretického zpracování, všechny uvádějí základní definici synonym, např.: „slova, která různě znějí, mají stejný nebo podobný význam“ (Krausová – Teršová 2004). V sedmém ročníku bývá výklad o synonymech podrobnější než v devátém. Autoři učebnic vycházejí ze skutečnosti, že v devátém ročníku je již problematika synonymie žákům známa, a proto je postačující pouze stručné připomenutí (např. v učebnici českého jazyka pro devátý ročník nakladatelství Fraus /Krausová – Pašková – Vaňková 2006/ je synonymum vysvětleno pouze jako „slovo mající různou podobu, ale stejný /nebo podobný/ význam“).

Ve cvičeních zaměřených na problematiku synonymie jsou synonyma velmi často procvičována formou lexikálních cvičení, není tedy respektován kontext užití lexémů. Často se opakují úkoly typu „Vyhleďte synonyma k následujícím slovům.“ (Horáčková a kol. 2006), „Jaké zabarvení mají synonyma uvedená vedle slova neutrálního?“ (Bičíková – Topil – Šafránek 2001), „Najděte co nejvíce slov, kterými lze vyjádřit, jak je kdo velký, slova ‚podle velikosti‘ seřaďte.“ (Uličný a kol. 1998). V některých případech mají žáci synonymní výrazy, které objevili, užívat ve větách: „K uvedeným slovům uvádějte synonyma se zesíleným nebo zeslabeným významem a užit je ve větách.“ (Styblík a kol. 1997).

Z lexikálněstylizačních cvičení jsou zastoupena cvičení výběrová: „Doplňte vhodné synonymum z řady: malý – malinký – maličký – nepatrný – nevelký – skromný.“ (Styblík a kol. 1998), substituční: „Nahradte podtržené slova synonymy.“ (Krausová – Pašková – Vaňková 2006), „Opravte věty.“ (Bičíková – Topil – Šafránek 2003). Žáci mají také vyhledávat synonyma v textu: „Vyhleďte v textu synonyma.“ (Krausová – Pašková – Vaňková 2006), případně vyhledávat různá označení jednoho denotátu: „Vypište z textu pojmenování tisícikoruny.“ (Horáčková a kol. 2006).

Textová cvičení jsou zastoupena minimálně: „Podle obrázku popište vodníka. K popisu hlavy, obličeje a oblečení využijte řady synonym, která si předem

připravíte na tabuli.“ (Krausová – Teršová 2004), „Čeho se užitím synonymem v textu dosahuje? Napište text a své tvrzení dokažte.“ (Uličný a kol. 2001).

Tak jako se liší teoretické zpracování synonymie v učebnicích určených pro sedmý a pro devátý ročník, liší se v nich také zařazená cvičení, a to s ohledem na psychický vývoj žáků. V sedmém ročníku se například nevyskytují cvičení výběrová a doplňovací. Důvodem je skutečnost, že mladší děti ještě nejsou schopny s jistotou užívat lexikálních prostředků vhodně a vytríbeně. Na vhodnost a vytríbenost (Čechová 1998) žákovských projevů je v průběhu školní docházky kladen důraz postupně, proto je se zvyšujícím se věkem dětí zvyšována také náročnost cvičení.

Žáci devátého ročníku mají častěji za úkol charakterizovat odlišnosti mezi synonymy, posoudit jejich vzájemné významové i formální vztahy, rozlišit stylové příznaky. Na rozdíl od svých mladších spolužáků navíc pracují se synonymními lexémy cizího původu.

Domníváme se, že lexikální cvičení vedou k upevňování znalostí o synonymii, mohou vést k rozšiřování slovní zásoby žáků, ale omezeně pěstují dovednost žáků využívat synonymních lexémů vhodně, výstižně a vytríbeně. Tato dovednost je procvičována při práci s cvičeními lexikálněstylizačními, ale zejména s cvičeními textovými. Předpokládali jsme, že zastoupení těchto typů cvičení bude vysoké především v učebnicích pro devátý ročník, kdy jsou žákovské znalosti o synonymii dostatečně upevněny, a je vhodné více procvičovat schopnosti a dovednosti adekvátního užívání synonymních lexémů. Ukázalo se, že skutečnost je jiná. Ve všech učebnicích vysoké procento zastoupených cvičení tvoří cvičení lexikální, v menší míře jsou zastoupena cvičení lexikálněstylizační, téměř vůbec cvičení textová (srov. Sedláček 1992). Jednotlivé učebnice se od sebe liší hlavně celkovým počtem synonymických cvičení a rozsahem teoretického zpracování.

Pro zvýšení kultivovanosti žákovských projevů by mělo být do výuky českého jazyka zařazováno větší množství lexikálněstylizačních a textových cvičení. Je však třeba připomenout, že vždy záleží především na vyučujícím, jakou pozornost problematice synonymie věnuje a které formy a metody práce zvolí. Při práci se synonymními lexikálními prostředky by neměla být pro učitele limitující nabídka cvičení v učebnici, je třeba hledat nové kreativní způsoby vedoucí k rozvíjení výše uvedených schopností a dovedností.

Bibliografie:

- Bičíková, V. – Topil, Z. – Šafránek, F. (2001): *Český jazyk. Učebnice pro 7. ročník*. Havlíčkův Brod: Tobiáš.
- Bičíková, V. – Topil, Z. – Šafránek, F. (2003): *Český jazyk. Učebnice pro 9. ročník*. Havlíčkův Brod: Tobiáš.
- Čechová, M. (1998): *Komunikační a slohová výchova*. Praha: ISV nakladatelství.
- Horáčková, M. a kol. (2006): *Český jazyk pro 7. ročník ZŠ a nižší ročníky víceletých gymnázií*. Všeň: Alter.
- Kala, M. – Benešová, M. (1989): *Písemný a mluvený projev žáků základní školy*. Praha: SPN.
- Krausová, Z. – Teršová, R. (2004): *Český jazyk pro 7. ročník základní školy a sekundu víceletého gymnázia Pracovní sešit*. Plzeň: Fraus.
- Krausová, Z. – Pašková, M. – Vaňková, J. (2006): *Český jazyk pro 9. ročník základní školy a odpovídající ročník víceletého gymnázia*. Plzeň: Fraus.
- Kyselová, M. (2011): Synonymie sloves řečové činnosti ve vyjadřování žáků základní školy, *Bohemistika* 1, s. 27–34.
- Nosek, P. (2000/2001): Ke kultuře připravených a nepřipravených projevů žáků II. stupně ZŠ, *Český jazyk a literatura* 51, 1–2, s. 39–41.
- Rysová, K. (1999/2000): K úrovni mluveného projevu žáků ZŠ, *Český jazyk a literatura* 50, 1–2, s. 27–32.
- Sedláček, M. (1992): Nad několika jazykovými příručkami, *Naše řeč* 75, 5, s. 263–267.
- Styblík, V. a kol. (1997): *Český jazyk pro 7. ročník ZŠ a pro odpovídající ročník víceletých gymnázií*. Praha: SPN.
- Styblík, V. a kol. (1998): *Český jazyk pro 9. ročník ZŠ a pro odpovídající ročník víceletých gymnázií*. Praha: SPN.
- Šebesta, K. (2005): *Od jazyka ke komunikaci. Didaktika českého jazyka a komunikační výchova*. Praha: Karolinum.
- Uličný, O. a kol. (1998): *Český jazyk. 7. ročník*. Úvaly: Jinan.
- Uličný, O. a kol. (2001): *Český jazyk. 9. ročník*. Úvaly: Jinan.